ISSN: 2456-4427

Impact Factor: RJIF: 5.11

Jyotish 2021; 6(1): 30-35

© 2021 Jyotish

www.jyotishajournal.com

Received: 09-11-2020

Accepted: 12-01-2021

कु० अपूर्वा अग्रवाल:

सहायकाचार्या, ज्योतिषविभाग:

श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः,

वेरावलम् गीर-सोमनाथः,

गुजरातम्, भारत

मर्मस्थानविमर्शः

कु० अपूर्वा अग्रवाल:

DOI: <https://doi.org/10.22271/24564427.2021.v6.i1a.103>

प्रस्तावना –

वसन्ति प्राणिनो यत्र तद्वास्त्विति व्युत्पत्त्या वास्तुशब्दस्याभिप्रायो वर्तते निवासस्थानमिति । यथोक्तम् अमर्त्याश्चैव मर्त्याश्च यत्र यत्र वसन्ति हि । तद् वास्त्विति ..... ॥ 1 'वस्' धातोः 'तुण्' प्रत्यये कृते सति 'वास्तु' इति शब्दस्य सिद्धिर्भवति । आचार्येण विश्वकर्मणा वास्तुशब्दस्य अतिव्यापकमर्थं प्रतिपादितं यथा देव-मनुष्य-पशु-पक्षीत्यादीनां निवासभूमिः वास्तु नाम इति –

देवानां नराणाञ्च गजगोवाजिनामपि ।

निवासभूमिश्शिल्पजैर्वास्तुसञ्जमितीर्यते ॥ 2

एवं वास्तोः अनेकाः भेदाः सन्ति, यथा गृह-भवन-राजप्रासाद-देवालय-ग्राम-पुर-नगरादयः । प्राणिनः स्वीयस्य प्रकृत्यनुकूलवास्तौ निवसन्ति । मानवस्य वास्तु वर्तते गृहम् । प्रत्येकं मानवस्य जीवने गृहनिर्माणमत्यन्तमावश्यकं कार्यं भवति यतोहि स्वीयस्य गृहे एव निवसन् मानवः सुखं सुरक्षाञ्चानुभवति । परगृहे कृताः सर्वाः क्रियाः निष्फलाः भवन्ति । यथोक्तम् –

परगेहकृतास्सर्वाः श्रौतस्मार्तक्रियाः शुभाः।

निष्फलाः स्युर्यतस्तासां भूमीशः फलमश्नुते ॥ 3

वास्तुशास्त्रीयग्रन्थेषु वर्णित-नियमानुसारं प्रकृत्यनुकूलं वास्तोः निर्माणं क्रियते चेत् मानवः सर्वविधं सुखं, समृद्धिं, प्रतिष्ठाम्, आरोग्यं, सुरक्षितवातावरणं, शान्तिञ्च प्राप्नोति । अतः वास्तुसिद्धान्तानुगुणं वास्तोः निर्माणं करणीयम् । वैदिकसाहित्ये वास्तुक्षेत्रस्योपरि वास्तुपुरुषस्याद्वितीया परिकल्पना कृता वर्तते, वास्तुनिर्माणसमये वास्तुपुरुषस्योपरि मर्मस्थानस्य निर्धारणमवश्यमेव कुर्यात् । मर्मस्थानं वास्तुपुरुषस्य संवेदनशीलस्थानं भवति, यस्योपरि निर्माणकार्यं वर्जितमस्ति । अतः मर्मवेधदोषस्य विचारपुरस्सरमेव निर्माणकार्यं करणीयम् –

Correspondence

कु० अपूर्वा अग्रवाल:

सहायकाचार्या, ज्योतिषविभागः

श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः,

वेरावलम् गीर-सोमनाथः,

गुजरातम्, भारत

मर्मशूलं च यत्नेन वर्जयेद् वास्तुकोविदः ।
सूत्रादीनां गृहाङ्गैश्च पीडा चेत् सर्वनाशनम् ॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन सूत्रादीनि विवर्जयेत् । 4

वास्तुमण्डले देवानां न्यासप्रक्रिया –

मर्मस्थानस्य ज्ञानात् पूर्वं वास्तुमण्डले देवानां
न्यासप्रक्रियायाः उल्लेखोऽपेक्षितः वर्तते । वास्तुशास्त्रानुसारं
वास्तुविशेषस्य निर्माणाय भूक्षेत्रस्य विविधाः खण्डाः
क्रियन्ते । ते खण्डाः ‘पदम्’ इति शब्देनोच्यते ।
वास्तुनिर्माणाय पदविन्यासस्य मुख्यतः द्वात्रिंशत् (32)
प्रकाराः भवन्ति । वस्तुतः एतेषां
द्वात्रिंशद्वास्तुपदविन्यासानामुपयोगः
विशेषप्रयोजनमनुद्दिश्य क्रियते । यथा ग्राम-पुर-नगर-
खेटादीनां निर्माणाय चतुष्पष्टिवास्तुपदमण्डलं (मण्डूकम्),
गृह-भवन-राजप्रासाद-वेश्मादीनां निर्माणाय
एकाशीतिवास्तुपदमण्डलम् (परमशायिकम्) एवञ्च देव-
प्रासाद-विचित्रमण्डपानां निर्माणाय शतपदवास्तुमण्डलं
(आसनम्) विधेयम् । 5 यथा प्राप्यते समराङ्गणसूत्रधारे –

वर्णिनां भवनादीनि निवेशा राजवेश्मनाम् ।
एकाशीतिपदेनेन्द्रस्थानं च विभयेत् सुधीः ॥
प्रासादा विविधास्तद्वद् विचित्राश्चात्र मण्डपाः । तान्
मापयेच्छतपदप्रविभागेन बुद्धिमान् ॥
यः पुनः स्याच्चतुःषष्टिपदस्तेन विभाजयेत् ।
नरेन्द्रशिविरग्रामखेटादि नगरादि च ॥6

वास्तुपदमण्डलस्य बाह्यपदेषु द्वात्रिंशद् (32) देवाः,
आन्तरिकपदेषु च त्रयोदश (13) देवाः विराजमानाः सन्ति ।
एवमाहत्य वास्तुपदमण्डले पञ्चचत्वारिंशत् (45) देवानां
न्यासो भवति । यथा प्राप्यते बृहत्संहितायाम् –

अन्तस्त्रयोदश सुरा द्वात्रिंशद्बाह्यकोष्ठस्थाः ॥ 7

बाह्यपदेषु विराजमानाः देवाः ईशानकोणतः आरभ्य क्रमशः
शिखि-पर्जन्य-जयन्त-इन्द्र-सूर्य-सत्य-भृश-अन्तरिक्ष-अनिल-
पूषा-वितथ-बृहत्क्षत-यम-गन्धर्व-भृङ्गराज-मृग-पिता-
दौवारिक-सुग्रीव-कुसुमदन्त-वरुण-असुर-शोष-पापयक्ष्मा-
रोग-नाग-मुख्य-भल्लाट-सोम-सर्प-अदिति-दितयः सन्ति ।
तथैव आन्तरिकपदेषु पुर्वोत्तरे आप-आपवत्सौ, पूर्वदक्षिणे
सविता-सावित्रौ, दक्षिणपश्चिमे इन्द्र-जयौ, पश्चिमोत्तरे रुद्र-
रुद्रजयौ च प्रतिष्ठिताः सन्ति । क्षेत्रस्य मध्ये ब्रह्मा, ब्रह्मणश्च
परितः चतुर्षु दिक्षु पूर्वादि-क्रमेण अर्यमा, विवस्वान्, मित्रः,
पृथिवीधरश्च सन्ति । इत्थं वास्तुपदविन्यासे
पञ्चचत्वारिंशद्देवानां स्थितिर्वर्तते ।

यथा एकाशीतिपदवास्तुमण्डले देवानां न्यासप्रक्रिया –

गृहस्य भवनस्य वा निर्माणाय एकाशीतिवास्तुपदानां
विन्यासः क्रियते । क्षेत्रेऽस्मिन् दशरेखाः शिराः वा पूर्वापराः,
दशशिराः च याम्योत्तराः भवन्ति । 8 अनेन अत्र
एकाशीतिपदानि (81) भवन्ति । एकाशीतिपदमण्डले
देवानां पदसङ्ख्या –

एकाशीतिपदे ब्रह्मा नवांशोऽथार्यमादयः ।

षडांशा कोणकाणाद्यंशा शेषा एकपदे सुराः ॥ 9

अथदिक्काशीतिपदवास्तोः मध्ये नव पदेषु ब्रह्मा तिष्ठति ।
तस्य पूर्वादि-चतुर्षु दिक्षु षट्-षट् पदेषु अर्यमा, विवस्वान्,
मित्रः, पृथिवीधरश्च स्थिताः भवन्ति । ईशानादि-कोणेषु
द्वयोः द्वयोः पदयोः आपः, आपवत्सः, सावित्रः, सविता,
जयः, इन्द्रः, रुद्रः, रुद्रजयश्च न्यस्तव्याः । बाह्यपङ्क्तौ
एकैकस्मिन् पदे शिखि-पर्जन्य-जयन्तादयः द्वात्रिंशद्देवाः
तिष्ठन्ति । यथा चित्रेऽस्मिन् एकाशीतिवास्तुपदे देवानां
न्यासक्रमः—

ईशान	पूर्व										आग्नेय
उत्तर	शिखी	पर्जन्यः	ज्येष्ठः	इन्द्रः	सूर्यः	सत्यः	भृशः	अन्तरिक्षः	अनिलः		
	दितिः	आपः		अर्यमा				सावित्रः	पूषा		
	अदितिः	आपवत्सः						सविता	वितथः		
	सर्पः	पृथिवीधरः		ब्रह्मा				विवस्वान्		बृहत्क्षतः	
	सोमः									यमः	
	भल्लाटः									गन्धर्वः	
	मुख्यः	रुद्रः		मित्रः				इन्द्रः	भृङ्गराजः		
	नागः	रुद्रजयः						जयः	मृगः		
रोगः	यक्ष्मा	पापः	शोषः	अमृतः	वरुणः	कुसुम दन्तः	सुग्रीवः	दौवारिकः	पिता		
वायव्य	पश्चिम										नैर्ऋत्य

अनेन प्रकारेण विविधाकृतिकभूक्षेत्रेष्वस्मिन्नेव क्रमे द्वात्रिंशत् प्रकारेषु वास्तुपदमण्डलेषु देवानां न्यासो भवति ।

मर्मस्थानम्-

वैदिकसाहित्ये मानवस्य कल्याणमुद्दिश्य वास्तुभूमौ वास्तुपुरुषस्य परिकल्पना कृता । यथा मानवस्य शरीरं शिरः-मुख-हस्त-पादादिषु विभिन्नेषु अङ्गेषु विभक्तमस्ति, तथैव वास्तुपुरुषस्यापि विभिन्नानि अङ्गानि भवन्ति । मानवसदृशं वास्तुपुरुषस्य कानिचन संवेदनशीलाङ्गानि भवन्ति, यानि अङ्गानि मर्मस्थानमिति नाम्ना प्रोच्यन्ते । वास्तुनिर्माणसमये तेषां मर्मस्थानानां वेधः न कर्तव्यः ।

- महाराजाधिराजश्रीभोजदेवानुसारेण वास्तुपुरुषस्य शिरः, मुखं, हृदयं, स्तनद्वयं, नाभिप्रदेशश्चैतानि षडङ्गानि मर्मस्थानानि सन्ति । एतेषां मर्मस्थानानां कृते श्रीभोजदेवेन 'षण्महान्ति' इति विशिष्टसंज्ञा प्रदत्ता । यथोक्तं समराङ्गणसूत्रधारे –

यथा चित्रेऽस्मिन् षट् मर्मस्थानानि

- मर्मस्थानस्य विषये आचार्यवराहमिहिरस्य वचनमस्ति यत् पदानां मध्ये वंशानां 11 नाम कोणगतसूत्राणां परस्परं सम्पात एव मर्मस्थानमिति-

मुखे हृदि च नाभौ च मूर्ध्नि च स्तनयोस्तथा ।
मर्माणि वास्तुपुंसोऽस्य षण्महान्ति प्रचक्षते ॥ 10

सम्पाता वंशानां मध्यानि समानि यानि च पदानाम् ।
मर्माणि तानि विन्द्यान् तानि परिपीडयेत्प्राज्ञः ॥ 12

- मयमतमिति ग्रन्थस्य सप्तमाध्याये मयमुनिना ब्रह्मस्थानमेव मर्मस्थानमिति कथितम् । तद्यथा-
वास्तुमध्ये तु मर्माणि ब्रह्मा हृदयमुच्यते ॥ 13

ब्रह्मस्थाने पूर्वादि-दशदिशां संयोगः भवति, परिणामतः तत्र सर्वेषां विविधप्रकृतियुक्तानां दिशाधिपतीनां देवानामुपस्थितौ विक्षोभः उत्पद्यते । अतः निर्माणकार्ये ब्रह्मस्थानं त्यक्तव्यम् ।

ब्रह्मस्थानम् - मर्मस्थानम्

अतिमर्मस्थानम् –

मर्मस्थानान्यतिरिच्य वास्तुपुरुषस्य कानिचन अतिमर्मस्थानान्यपि भवन्ति, येषु स्थानेषु केनापि प्रकारेण

निर्माणकार्यं वर्जयेत् । आचार्याणां मतानुसारं द्वयोः वंशसूत्रयोः चतुर्णाञ्च रज्जूसूत्रकानां 14 सूत्राणां परस्परं सम्पातस्थानानि अतिमर्मस्थानानि भवन्ति ।

यथा चित्रेऽस्मिन् अतिमर्मस्थानानि उल्लिखितानि

तद्यथोक्तम् आचार्येण वराहमिहिरेण –

रोगाद्वायुं पितृतो हुताशनं शोषसूत्रमपि वितथात् ।

मुख्याद्भृशं जयन्ताच्च भृङ्गमदितेश्च सुग्रीवम् ॥
तत्सम्पाता नव ये तान्यतिमर्माणि सम्प्रदिष्टानि ।
यश्च पदस्याष्टांशस्तत् प्रोक्तं मर्मपरिमाणम् ॥ 15

अर्थात् रोगादारभ्य वायुपर्यन्तं, पितृस्थानात् शिखिपर्यन्तं, वितथात् शोषपर्यन्तं, मुख्याद् भृशपर्यन्तं, जयन्ताद् भृङ्गपर्यन्तम्, अदितेश्च सुग्रीवपर्यन्तं षट् सूत्राणि विलिख्यन्ते । तेषां सूत्राणां नव स्थानेषु परस्परं सम्पातः भवति, तानि नव सम्पातस्थानानि वास्तुपुरुषस्य 'अतिमर्मस्थानानि' कथ्यन्ते । तेषां परिमाण एकस्य पदस्य अष्टमांशतुल्यं भवति ।

मर्मस्थानवेधफलम् –

वास्तुभूमौ मर्मस्थानम्, अतिमर्मस्थानं, ब्रह्मस्थानञ्च वास्तुपुरुषस्य अतिसंवेदनशीलस्थानानि सन्ति । अतः गृहनिर्माणसमये एतानि मर्मस्थानानि, ब्रह्मस्थानम्, अतिमर्मस्थानानि च नैव पीडयेयुरिति सिद्धान्तः सर्वैः वास्तुविद्वद्भिः स्वीकृतः । अर्थादितेषाम् अतिसंवेदनशीलस्थानानामुपरि निर्माणकार्यं नैव कुर्यादन्यथा वास्तुपुरुषस्य वेधः भवति । यथोक्तं मयमुनिना-

गृहे गृहे मनुष्याणां शुभाशुभकरः स्मृत ।

तस्याङ्गानि गृहाङ्गैश्च विद्वान् नैवोपपीडयेत् ॥ 16

अतः वास्तुनिर्माणकाले एतस्योपरि विशेषध्यानं दातव्यं यत् गृहस्य मर्मस्थानं नैव पीडयेत् । पीडितमर्मस्थानस्य विविधाः दुष्परिणामाः अपि दृश्यन्ते, येषां विस्तृतविवेचनमस्माकं प्राचीनाचार्यैः कृतमस्ति । यथा श्रीभोजदेवस्य कथनम् –

द्वारैर्वा भित्तिभिर्वापि मर्मणां परिपीडनात् ।
दौर्गत्यं गृहिणः प्राहुः कुलहानिमथापि वा ॥
भवेत् स्वामिक्षयः स्तम्भैस्तुलाभिः स्त्रीपरिक्षयः ।
सुषावधो जयन्तीभिर्बन्धुनाशश्च सङ्ग्रहैः ॥
मर्मस्थानगतैः कार्यैर्भर्तुः कायो निपीड्यते ।
सुहृद्विशेषमिच्छन्ति सन्धिपालैश्च तद्विदः ॥
नागपाशैर्धनोच्छेदो नागदन्तैः सुहृत्क्षयः ।
कपिच्छकैश्च मर्मस्थैः प्रेष्याणां क्षयमादिशेत् ॥
षड्दारुकाण्यनुसिरागवाक्षालोकनानि च ।
मर्ममध्योपगान्येतान्यावहन्ति धनक्षयम् ॥ 17

अर्थाद्वारस्य कारणात्, भित्तिकारणाद्वा मर्मस्थानं पीड्यते चेत् गृहिणः दुर्गतिः, कुलस्य च नाशो भवति । स्तम्भैः

मर्मस्थानं पीड्यते चेत् गृहस्वामिनः नाशो भवति । तुलाभिः मर्मस्थानस्य वेधः क्रियते चेत् स्त्रीनाशः, जयन्तीभिश्च (पताका) वेधः क्रियते चेत् पुत्रवध्वाः नाशः कथ्यते । मर्मस्थाने अधिकवस्तूनां सङ्ग्रहः क्रियते चेत् बन्धुनाशः भवति । मर्मस्थाने निर्माणकार्येण निर्माणकर्ता शारीरिककष्टमनुभवति । तथैव सन्धिपालैः मर्मस्थानस्य वेधेन मित्राणां क्षयः, नागपाशैः वेधेन धननाशः, नागदन्तैः मित्रनाशः, कपिच्छकैः सेवकानां नाशः, षड्दारु-अनुसिरा-गवाक्ष-अवलोकनकैश्चार्थनाशः कथ्यते ।

वास्तुमञ्जरीकारस्यानुसारमपि मर्मस्थानस्योपरि भित्ति-स्तम्भादीनां निर्माणं न कारयेदन्यथा गृहस्वामिनः कुले उच्चाटनं, बन्धुक्लेशः, मरणञ्च सम्भाव्यते –

भित्ति-स्तम्भ-तुलादीनि तद्विहाय प्रविन्यसेत् ।

मर्मवेद्धात् कुलोच्चाटो बन्धुभीरुपर्मण ॥ 18

प्रसङ्गोऽस्मिन् विश्वकर्मवचनम् –

न तानि पीडयेत्प्राज्ञोऽशुचिभाण्डैश्च कीलकैः ।

स्तम्भैश्च शल्यदोषैश्च गृहस्वामिषु पीडनम् ॥

तस्मिन्नवयवे तस्य बाधा चैव प्रजायते । 19

अर्थात् विद्वांसः अपवित्रभाण्डैः, कीलकैः, स्तम्भादिभिः वास्तोः मर्मस्थानस्य वेधः नैव कुर्युः, यतोहि वेधेन वास्तुपुरुषस्य यदङ्गं पीडितं भवति, तस्मिन्नेवाङ्गे गृहस्वामी पीडामनुभवति । यथा व्यवहारेऽपि दृश्यते यत् गृहस्वामिना भवने वास्तुपुरुषस्य शीर्षं पीड्यते चेत् सः शिरोवेदनादि-व्याधिभ्यः व्याकुलः भवति ।

आचार्येण वराहमिहिरेणाप्युक्तम् –

तान्यशुचिभाण्डकीलस्तम्भाद्यैः पीडितानि शल्यैश्च ।

गृहभर्तुस्तत्तुल्ये पीडामङ्गे प्रयच्छन्ति ॥ 20

प्रसङ्गोऽयं मयमतेऽपि प्राप्यते । तद्यथा –

व्याधयस्तु यथासङ्ख्यं भर्तुरङ्गे तु संश्रिताः ।

तस्मात् परिहरेद् विद्वान् पुरुषाङ्गं तु सर्वथा ॥ 21

मर्मवेधस्य परिहारः –

समराङ्गणसूत्रधारे ग्रन्थकर्त्रा श्रीभोजदेवेन
अत्यन्तसूक्ष्मतया चिन्तनं कृत्वा मर्मस्थानस्य वेधेऽपि तस्य
दोषाभावः कथं भवितुं शक्यते इत्युक्तम् –

अंशकाश्चोर्ध्ववंशाश्च तुम्बिकाः सेन्द्रकीलकाः ।

पुरप्रासादगेहानां वेधेऽप्येते न दोषदाः ॥ 22

अर्थादपरिहार्यस्थितौ मर्मस्थानेषु, अतिमर्मस्थानेषु,
ब्रह्मस्थाने वा निर्माणकार्यस्यावश्यकतामनुभूयते चेत्तत्र
अंशुक-ऊर्ध्ववंश-तुम्बिका-इन्द्रकीलानामुपयोगः कर्तुं शक्यते
। श्रीभोजदेवस्य कथनस्याभिप्रायो वर्तते यत् अंशुकादिभिः
यदि वास्तुपुरुषस्य अतिसंवेदनशीलस्थानानां वेधः भवति,
तदापि तत्र दोषः नेति ।

उपसंहारः –

वास्तुपुरुषस्याङ्गेषु मुख्यतया अतिसंवेदनशीलाङ्गानि
सन्ति शिरः, मुखं, हृदयं, स्तनद्वयं, नाभिप्रदेशश्चेतानि
मर्मस्थानानि, वास्तोः मध्ये ब्रह्मस्थानं, वंश-रज्जूसूत्राणाञ्च
सम्पातस्थानानि । प्रकारान्तरेण मर्मस्थानविषये अन्यत्र
उपमर्मस्थानानां विवेचनमपि प्राप्यते, किंतु सम्प्रतिकाले
उपरिनिर्दिष्टविषयाणामेव विचारः मुख्यतया क्रियते, अतः
एतेषां निर्दिष्टानां मर्मस्थानादीनामुपरि विशेषतया ध्यानं
दद्यादेव यथाशक्यं मर्मस्थानानामवश्यमेव रक्षणं कुर्यात् ।
यदुक्तं वराहमिहिरेण-

सुखमिच्छन् ब्रह्माणं यत्नाद्रक्षेद्गृही गृहान्तःस्थम् । 23

एवमुपर्युक्तानां विषयाणां सम्यगवलोकनेनेदं स्पष्टं प्रतिभाति
यद्वास्तुनिर्माणात् पूर्वं मर्मदोषस्य सम्यक्तया विचारं कृत्वैव
वास्तोः निर्माणः कर्तव्यः । अनेन गृहे निर्बाधरूपेण
सकारात्मक-ऊर्जायाः शुद्धवायोश्च प्रवाहः भविष्यति,
परिणामतः गृहस्वामी परिवारेण सह प्रसन्नतापूर्वकं गृहे
निवसन् कीर्तिं, समृद्धिं, संतानसुखमायुष्यञ्च प्राप्स्यति ।
अतः वास्तुनिर्माणमपेक्षितदोषरहितं भवेत् –

एवं विधं दोषकरं गृहं स्याद् भर्तुश्च कर्तुश्च यतस्तदेते ।

ज्ञेयाः सदा शिल्पिभिरप्रमत्तैस्त्याज्याश्च दोषाः

शुभकीर्तिकामैः ॥ 24

सन्दर्भग्रन्थसूची-

1. मयमतम् – 2/1
2. विश्वकर्मवास्तुशास्त्रम् – 7/1
3. बृहद्वास्तुमाला - 7
4. मयमतम् – 27/17-18
5. चतुःषष्टिपदे वास्तु मेकाशीत्या शतेन च । पुरे राजगृहे
हर्म्ये प्रासादे मण्डपेऽर्चयेत् ॥-वास्तुसारमण्डनम्
आयतत्त्वञ्च- 4/10
6. समराङ्गणसूत्रधारः – 13/3-5
7. बृहत्संहिता- 53/42 (उत्तरार्धम्)
8. एकाशीतिविभागे दश दश पूर्वोत्तरायता रेखाः ।-
बृहत्संहिता- 53/42 (पूर्वार्धम्)
9. वास्तुमञ्जरी – 1/61
10. समराङ्गणसूत्रधारः – 13/7
11. रोगाद्वायुं नयेत् सूत्रं पितृतोऽथ हुताशनम् । एतत्
सूत्रद्वयं प्रोक्तं मुनिभिर्विशं संज्ञितम् ॥ बृहत्संहिता-
53/57 (हिन्दीटीका-पं.श्री अच्युतानन्द झा)
12. बृहत्संहिता – 53/57
13. मयमतम् – 7/54
14. वितथाच्छोषकं चान्यद्भृशं मुख्यात्तथा नयेत् ।
जयन्ताद्भृङ्गराजाख्यं सुग्रीवमदितेस्तथा ॥
एतच्चतुष्टयं प्रोक्तं रज्जुसंज्ञं मनीषिभिः । बृहत्संहिता –
53/57 (हिन्दीटीका-पं.श्री अच्युतानन्द झा)
15. बृहत्संहिता – 53/63-64
16. मयमतम् – 7/55
17. समराङ्गणसूत्रधारः – 13/12-16
18. वास्तुमञ्जरी – 1/69
19. विश्वकर्मप्रकाशः – 5/29-30
20. बृहत्संहिता – 53/58
21. मयमतम् – 7/56
22. समराङ्गणसूत्रधारः – 13/23
23. बृहत्संहिता – 53/66
24. समराङ्गणसूत्रधारः – 48/140